

Igl avenir dil romontsch : minoritad linguistica e schientscha romontscha

Autor(en): **Derungs, Ursicin**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)**

Band (Jahr): **53 (1967)**

PDF erstellt am: **25.07.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-882223>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Ein Dienst der *ETH-Bibliothek*

ETH Zürich, Rämistrasse 101, 8092 Zürich, Schweiz, www.library.ethz.ch

IGL AVEGNIR DIL ROMONTSCH

Minoritad linguistica e schientscha romontscha
da P. Dr. Ursicin Derungs OSB *

Quei artechel tracta buca problems d'interess directamein filologic. El risguarda gie buca il lungatg romontsch en sa formaziun historica ni en sia fuorma hodierna, mobein plitost siu viv purtader sez. Tonaton eis el era d'impurtonza per la filologia, perquei ch'il lungatg ei — sch'ins sa applicar cheu in plaid de Fichte sur dil sistem filosofic — «buca in instrumentari miert ch'ins sa dismetter ni acceptar sco ei plai, mobein animaus entras la olma dil carstgaun che ha el»¹.

L'emprema cuorta part de quella lavur dat ina egliada sin la statistica. Ella secunda part less jeu mussar ils differents aspects de nossa minoritad linguistica per intercurir ella tiarza part las pusseivladads e las vias che sesarvan a nossa cultura linguistica pil futur.

I.

MINORITAD LINGÜÍSTICA SCO FACTUM

Igl ei in tratg della Svizra federalistica — en contrast per exemplel cun l'Italia e la Spagna —, ch'ella tolerescha la mino-

* Quei artechel ei naschius ord in referat tenius el ravugl dil seminari romanistic dell'universitat de Minca a Mustér, ils 25 de fenadur 1967. Dunschala Rita Bearth de Rabius ha fatg gronda lavur per translatar il referat en romontsch. Nus schein ad ella era en quei liug in sincer engraziel. La tiarza part de quei artechel ei veginida elaborada danovamein ed amplificada a posta per igl Ischi. Pér suenter haver scret quei artechel havein nus engartau il cudisch de F. R. Allemann, 25 mal die Schweiz, nua che entginas ponderaziuns de nossa lavur ein anticipadas, specialmein quei che pertucca igl aspect geografic e linguistic della minoritad romontscha. Comp. cudisch allegau pag. 550 e 551. Finiu de scriver la fiasta de sogn Augustin, ils 28. 8. 68.

¹ J. G. Fichte, Sämtliche Werke, ed. da I. H. Fichte, Berlin 1845 ssq. I, 434.

ritad linguistica, gie schizun sustegn e promova quella ton sco pusseivel. Il pievel svizer ha renconuschiu ils 20 de fevrier 1938 cun grond pli (572 129 : 52 267)² il romontsch sco quart lungatg nazional ed exprimiu cun quei eloquentamein siu patertgar federalistic.

En in cert senn astgein nus era considerar sco minoritad il lungatg talian en Svizra e principalmein el Grischun. Aschia han tier la dumbraziun dil pievel el Grischun igl onn 1960 23 682 habitants indicau il talian sco lungatg mumma, ferton che 38 414 eran romontschs³. Ei secapescha denton che la situaziun dil romontsch ei da fundament ensi differenta da quella della minoritad taliana dil Grischun. Ferton che nos conburgheis ord il Puschlav, la Bergaglia ed il Mesauc vegnan purtai spiralmein e culturalmein dad in grond spazi de lungatg, ei la minoritad romontscha practicamein dil tuttafatg sur se-seza⁴. Ella ei seschada catschar a cantun en las vals muntagnardas dil Grischun. Ella posseda buca ina pussenta basa d'esistenza spirtala en in grond pievel de medem lungatg, mosto prender ord seseza tut quellas forzas spirtalas ch'ein necessarias per il manteniment ded atgnadads linguisticas e spirtalas en in temps de tala scumiada culturala ed economica denter ils pievels sco oz. Ei semuossa cheutier che la minoritad romontscha ei bia pli dependenta dal lungatg tudestg che quella taliana, e ch'in prighel real smanatscha al romontsch de stuer ceder baul ni tard ad ina predominanza germana. In'eglida sin la statistica muossa la differenza totala della minoritad taliana e romontscha. Comparegliein nus numnadamein las dumbraziuns dil pievel dils davos 80 onns, semuossa ei ch'igl element talian ei, suenter ina sminuaziun denter ils onns 1910 e 1940, puspei carschius, ferton ch'il romontsch ei tschessaus. Il ro-

² G. Demont, Il romontsch lungatg nazional, en: Ischi 26 (1938) 123 sq.

³ Quella e suandontas cefras ein pridas dal cedisch «Eidgenössische Volkszählung 1. Dez. 1960» tom 11, cantun Grischun, Berna 1964, 32.

⁴ Il fatg ch'eい dat Romontschs era ordeifer nos confins mida buca la situaziun per nus, essend quellas minoritads dolomiticas e furlanas aunc pli periclitadas. Tractond la damonda de principi della minoritad linguistica astgein nus perquei ruasseivlamein serestrenscher al romontsch el Grischun.

montsch ei ina minoritad ch'ei periclitada seriusamein, gie, ch'ei ei schizun sin svanir⁵.

II.

DIFFERENTS ASPECTS DELLA MINORITAD LINGUISTICA

1. Aspect sociologic-cultural

Il purtader della cultura dil lungatg romontsch ei in pievel muntagnard che s'occupescha oravontut ell'agricultura. Demai che viarva e cultura ein enragischadas profundamein en la veta dil pievel, eis ei de capir ch'il lungatg romontsch ei specialisaus e differenziaus principalmein en la sfera dell'agricultura, della famiglia e parentella, della veta religiosa, dil dretg e della filosofia maneivla al pievel, ferton ch'el ei sesviluppaus mo pauci nuot sin il camp della tecnica e della scienzia moderna. Oz denton vegn la societad marcada era culturalmein gest entras l'industrialisaziun e tecnisaziun che pren adina pli grond surmaun. Igl ein in factum deplorabel e fatal che la Surselva posseda mo fetg pauc industria; ins sa inculpar perquei la situaziun disavantagiusa ni las intrigas della politica de partidas. Demai ch'il temps ded ina relativa autarchia dil pur muntagnard ei vargaus definitivamein, e ch'era il pievel muntagnard ei pli e pli dependents da products d'industria (p.ex. maschinas agricolas; mieds de transport e de communicaziun), vegn in pussent element jester purtaus en la veta dil pievel romontsch, in element che sa buca vegnir resorbaus senz'auter dalla cultura gia existenta, mo buca sviluppa da ordeifer il camp stagiaus dalla structura sociologica agricola. Dad ina vart ei il pievel buca preparaus linguisticamein e spirtalmein sin quei brat cul mund

⁵ Ins comparegli suandontas cefras absolutas:

	tudestg	talian	romontsch
1941	70 421	16 438	40 187
1950	77 096	18 079	40 109
1960	83 544	23 682	38 414

In impurtont studi sur la regressiun dil romontsch ei vegnius screts da P. Wunderli, Zur Regression des Bündnerromanischen, en: Vox Romanica 25 (1966) 56—81.

Pli cuort: P. Wunderli, Il svilup digl inteschess romontsch duront il davos tschentaner e siu avegnir, en: Il Pompalus n. 5 (30. 12. 1966).

vester, dall'autra vart succeda il svilup sin camp tecnic ed economic de nossa veta bia pli spert che l'assimilaziun spirtala de tut il niev. Ed aschia prevegn la nunreflexa disa dil pievel vid las biaras expressiuns tecnicas (en lungatg tudestg) quasi adina al sapientiv ed intendiu process d'assimilaziun (entras romontschar expressiuns tecnicas). La structura agricola unilaterala e la situaziun economica nunsviluppada dil pievel muntagnard romontsch augmenta pia il prighel d'esistenza, al qual ina minoritad ei tuttina gia exponida. Igl avegnir dil romontsch dependa dalla damonda, schebein il pievel posseda la voluntad e la forza de buca tener naven, mobein d'assimilar organicamein la massa della en sesez custeivla purschida spirtala e culturala d'ordeifer che stat preponderontamein ell'enzenna dell'industrialisaziun e della tecnisaziun della societad. Denton, maunca ad el leutier buca semplamein la sufficienta largezia de quei spazi d'esistenza che sa cumpegliar en sesez sferas modernas de viver e che facilitescha e possibilitescha il svilup de spért e lungatg per tut quellas sferas? Maunca ad el leutier buca il contact cun la societad industriala moderna?

Nus lein formular aschia igl aspect della minoritad linguistica romontscha gest declaraus: La minoritad romontscha sedistinguia sociologicamein cheutras che sia cultura ei veginida purtada entochen oz principalmein da purs muntagnards e che la cultura d'industria moderna ei ad el buca en principi, denton entochen oz facticamein jastra.

2. Aspect geografic-linguistic

La minoritad linguistica dil romontsch obtegn entras la *situaziun geografica* aunc en in auter grau sia particolarra coluraziun. Las vals muntagnardas purschevan alla populaziun sut circumstanzias protecziun militarica. Dal pugn de vesta linguistic-cultural semuossa la situaziun geografica dil pievel romontsch plitost sco disgrazia che sco schurmetg. Il contact spirtal e la scumiada denter las differentas valladas vegn engreviaus, ed aschia eis ei stau pusseivel ch'ils differents dialects han saviu sesviluppar libramein, in factum, ch'ei forsa zun interessants per il scientist de lungatg, che fenda denton aunc pli la minoritad linguistica en sesezza gia fleivla e che disfa in combat cun forzas reunidas. La minoritad linguistica dil Grischun romontsch obtegn ina nota tut singulara, alarmonta entras la divisiun de

40 000 romontschs en quater gruppas cun agen lungatg de scartira. Ferton ch'ils differents idioms digl alemagn ed ils dialects tudestgs anflan ina basa de capientscha communabla en il lungatg tudestg de scartira communabel, maunca a nus romontschs in lungatg de scartira che savess vegnir screts, legius e plidaus da tuts. In Sursilvan ed in Engiadinès savessen teoreticamein bein s'entelgir en lur lungatg. Denton stuein nus conceder che quei cass ideal vegn practicamein buca realisaus. Ins secunvegn pli bugen sin fundament d'imper buccadas tudestg e tema quei sforz spirtal ch'il discuors interromontsch pren-dess en la veta de mintga di.

Ultra de quei vegn il foss geografic denter las gruppas de lungatg aunc profundaus entras la diversitat de confessiun e dils interess politics ed economics combinai cun quella⁶. Nus stein pia avon il fatg paradox, ch'ina minoritad linguistica che batta per sia existenza encunter la germanisaziun surprendenta, anfla el lungatg tudestg ina basa communabla per il discuors quotidian. Quei fatg sa era buca vegnir zuppentaus dal moviment interromontsch dils davos onns, che sebasa sin ideas empau nunclaras ed utopicas.

3. Aspect psicologic-filosofic

Nus lein aunc dilucidar igl aspect psicologic della minoritad romontscha. Adina puspei vegnin nus pertscharts della tendenza nunvoluntaria de scumbegliar la qualitad cun la quantitat en nies giudicar e valetar. Quei schabegia era savens tier nus romontschs ariguard nies lungatg e nossa cultura. Nus savein mo memia bein che nus formein ina *minoritad* (quantitativamein priu) e sentin quella psicologicamein savens sco *inferiurada* (vesta qualitativa). Ei valess la peia d'intercurir dapersei quei fenomen psicologic de lungatg.

Quasi tuts students romontschs vegnan en in cert mument de lur svilup supri dal sentiment de nunpusseivlamein saver dir el lungatg mumma tut quei ch'il cor palpeta ed igl intellectg patratga. Daveras vegnan roms della scienzia aviarts el gimnasi che san buca senz'auter ed en in dai vegnir tschaffai dagl instrumentari d'in lungatg sviluppaus en la sfera dil pur munta-

⁶ Comp. F. Maissen, Dr. Nay e la Sutselva, en: RRR 1 (1963) 45—51.

gnard. Quella medema experientscha vegn sper il student era il luvrer tecnic a stuer far! Mo memia tgunsch conclud'ins dad ina inhabladad momentana insumma all'impotenza de saver s'exprimer bastontamein egl agen lungatg mumma. Ins emblida che mintga lungatg viv ei sco in cuolm che ensiara en sesez scazis nunsminai e nunrevelai. Era il romontsch tegn en sesez aunc nunenconuscentas pusseivladads de svilup, cun las qualas ei savess esser pusseivel ad el d'integrar tuttas sferas della veta moderna en siu patertgar genuin.

Ils sentiments d'inferiuradad vegnan savens promovi entras quellas experientschas che nus romontschs stuein far ded emprender il lungatg tudestg. Era suender ina practica ded onns stuein nus adina puspei constatar ch'il lungatg tudestg resta tuttina jasters per nus. Da l'autra vart ei il lungatg tudestg per nus d'immensa impurtonza. Fetg biars de nus drovan el di per di. Tgi che vul s'avanzar en la clamada sto dumignar il tudestg. Quei porscha denton buca pintgas difficultads. Ins astga perquei buca sesmarveglier sch'il lungatg mumma vegn muort cuorta vesida prius per crap de scarpetsch, per inutils ed inferiurs, e sch'ins inculpescha el dil disdir experimentau di per di el lungatg jester ch'ei necessaris per il gudogn⁷.

Quellas difficultads psicologicas san haver consequenzas che tuccan vid damondas filosoficas concernent il lungatg. Il romontschs sto reparter siu interess sin dus lungatgs. El emprem tudestg per viver, tschontscha romontsch sch'el vul s'exprimer spontanmein. Tgei schai pli maneivel che reparter las competenzas che tuccan normalmein ad in soli lungatg (naven dalla brev de fatschenta entochen tier la poesia) sin omisdus lungatgs e caracterisar il tudestg sco lungatg dil paun ni della speculaziun abstracta, il romontsch denton sco lungatg dil cor. A quella fatala determinaziun dellas sferas, q. v. d. alla restricziun dil lungatg mumma romontsch sin la sfera della poesia purila ei, denter auters, buc in pign representant dil romontsch, Toni Halter, inclinaus. Halter snega directamein la pusseivladad de saver translatar en romontsch texts de gronda valeta spirtala ed etica dils aults lungatgs de cultura, senza banalisar lur cuntegn. El scriva: «Viu che nies romontsch ei pli che zacu il lungatg dil cor, il lungatg dalla sfera idealia da siu pertader, buc il

⁷ Comp. G. Deplazes, Il grond crap da scarpetsch: romontsch ni tudestg, en: Il Pompalus n. 1 (9. 5. 67)

lungatg dil paun e dalla valuta reala, basegna el ina tgira ch'appelescha al cor ed al sentiment onz ch'al giudezi . . . Ei dat accents e nianzas ellas sferas elevadas dils gronds lungatgs vischins che selain buca transplantar el lungatg dalla minima minoritad romontscha. La translazion verbala d'in text realistic d'autl nivo etic sa daventar banala e scandalisonta en nossa viarva da sempla structura.»⁸ Igl ei buca diltut capeivel ch'in um de tal format spirtal ha saviu scriver quels plaids. Pertgei els muntan nuot auter che la declaronza de bancrut dil romontsch. Ei vegn detg ch'il lungatg della minima minoritad seigi spirtalmein inhabels. Il lungatg romontsch resca de vegnir restrenschiis a priori e de principi sin la sfera de cultura purila cultivada da vegl enneu. Quei ei denton la pli segira via per far murir el! Quei ch'ins pren per romontsch genuin ni ch'ins caracterisescha cun «spért romontsch» ni cun «geni retic» survegn necessariamein ina restricziun fatala sin ina fuorma de viver dil pievel muntagnard ch'ei sociologicamein survargada e che ha anflau expreszion en la canzun nazionala romontscha de G. A. Huonder «Il pur suveran». Cheu s'annunzian denton damondas de principi ch'astgan buca vegnir surudidas. San ins restrenscher in lungatg sin in sectur, senza offendere sia natira? Ei buca il spért human en sia aviartedad per igl infinit il horizont adequat de mintga lungatg? Plinavon: San ins colligiar il «spért» ni la «schientscha» d'in pievel schi stretgamein cun ina structura sociologicamein condizionada, pia vargheivla, dil medem pievel, senza surdar la «schientscha romontscha» (T. Halter e H. Spescha) alla luna ed al turmegl de facturs d'ordeifer ella historia, retratgs alla decisiun propria?

Cun quellas damondas essan nus già arrivai dall'analisa della minoritad linguistica e ses differents aspects al coc de nies tema, al qual nus sededichein en la tiarza part de quei artechel.

III.

SCHIENTSCHA ROMONTSCHA

La crisa della minoritad romontscha culminesch en la crisa della «schientscha romontscha». Quei duess ed astgass buc esser

⁸ T. Halter, Scolaziun dils carschi, en: Il Pompalus n. 1 (9. 5. 67).

aschia. Sche nus considerein numnadamein la schientscha d'in pievel sco culminaziun de tuttas enzennas de veta, sco organ ch'ei lu specialmein allerts cura ch'igl organismus ei periclitauς ni cura ch'el ha piars igl equiliber, lu sa ei tgunschamein esser, che la minoritad schendra ina schientscha collectiva mo aunc pli viva. Lein mo patertgar p. ex. ad Israel duront ils davos onns! Tier nus Romontschs ei quei segiramein buc il cass oz, ed en quei schai da miu manegiar ina pli gronda disgrazia che en la minoritad numerica. H. Spescha crei — segiramein cun raschun — de saver constatar ch'il romontsch ded oz dat en general pli pintga breigia de scriver e plidar correctamein siu lungatg e ch'ins sa tier il singul buca raschieni discuorer de responsabladad linguistica e culturala⁹. Quei ei buc adina stau aschia! La fin dil davos e l'entschatta de quei tschentaner han introduciu in progress aunc mai stau en la litteratura romontsch ed han giu ina schientscha fetg exprimida¹⁰. Canzuns sco «il pur suveran» de G. A. Huonder ed «Al pievel romontsch» (Stai si, defendal!) de G. C. Muoth vulevan personificar la schientscha romontsch sedestadada danovamein. Forsa han pli tard outras generaziuns identificau il *spért* dil pievel romontsch sco el ei exprimus el «pur suveran» cun la *fuorma* de viver dil pur independent duvrada leu sco mied poetic, aschia che la midada de structura sociologica che succeda ussa provochescha ina certa malsegirezia e desorientaziun spirtala tier quels che vesessen bugen il «pur suveran» sco simbol dil romontsch insumma. Nus lein buca s'ocupar pli da rudien cun la damonda, tgei motivs ch'ein d'indicar per la sminuaziun della schientscha romontsch, e pertgei che la «renaschientscha romontsch» ei mai daventada in ver moviment popular. Plitost sedumandein nus ussa, schebein e co la schientscha romontsch sa vegnir svegliada e cultivada danovamein; pertgei nus essan bein tuts d'accord, che scadin agid eventual exterier ei nunfritgeivels senza la voluntad de far valer sesez.

Ei vegn ad esser nizeivel sche nus empruein igl emprem de declarar per tgei vias ins astga buca ir per gidar la minoritad romontsch ni per rinforzar la schientscha romontsch.

⁹ H. Spescha, Romontsch, lungatg moribund? en: Il Pompalus n. 5 (30. 12. 1966).

¹⁰ Comp. la brev de C. Decurtins a G. G. Condrau, en: Il Pompalus n. 2 (12. 7. 1966).

1. Vias fallidas per sveglier la «schientscha romontscha»

Ina via fallida per sveglier la schientscha romontscha consista denter auter ord frasas exagerontas sur della valeta e grondezia della «mumma romontscha». Franc eis ei de perdunar, sch'il plascher per ina caussa crescha all'entschatta d'in moviment spirtal entochen agl entusiassem. Quei s'auda el temps d'affonza de mintga moviment spirtal. Denton sa in grond plaid era daventar in «slogan», sch'el nescha buca pli ord perschuasiun e schientscha, mobein vegn da facturs externs e vul dictar ina schientscha ni ina pseudo-schientscha¹¹.

Exageraziuns creeschan pretensiuns utopicas. Aschia ha ei dau el davos temps vuschs che pretendevan ina gasetta quotidiana romontscha, in agen program de televisiun e radio¹². Utopicas ein naturalmein era quellas ideas che manegian de saver menar anavos la roda della historia e che vesan el «pur suveran», en las veglias tradiziuns ed isonzas in element de viver necessari per il lungatg romontsch, e che vulan sveglier en la giuventetgna il spért dils vegls purs muntagnards. Romontsch fuss en quei senn: «vegl», «vargau», «buca modern». Per quella vesta san mo paucs s'entusiasmar, en mintga cass buca la giuventetgna. Forsa ein las tendenzas archeologisontas il motiv, pertgei ch'il moviment linguistic dils davos decennis ha buca catschau el pievel pli profundas ragischs. Il pievel ei zuar fetg ligiaus alla tradiziun, el patratga dall'autra vart denton realisticaein e sa buca s'entusiasmar per il cult dil vegl muort il vegl.

Utopia meina a defetismus. Il moviment romontsch stat ussa en ina de quellas fasas, sco T. Halter e H. Spescha constateschan cun raschun¹³. Denton sa ni entusiassem utopic ni defetissem schiront sveglier la «schientscha romontscha» danovamein e sligar il problem de lungatg e cultura.

¹¹ Beinmanegionta, denton buca dil tut libra dal suer ual descret ei la lavur de A. Widmer, La vusch giavinonta della mumma romontscha, en: Ischi 41 (1955) 4—19.

¹² Comp. Gas. Rom. nr. 22 / 1967, e la raschuneivla risposta de «bs» allas pretensiuns utopicas de «ps» ella Gas. Rom. n. 27 / 1967.

¹³ Comp. ils artechels citai. — Forsa ha quei defetissem dictau empau il tema dil VI. Camp studentic interromontsch digl onn 1967: «Il malesser romontsch». Comp. Gas. Rom. della fin de fenadur ed entschatta d'uost 1967.

2. Sur la pusseivladad de svegliar la «schientscha romontscha»

a. Il problem

Nus havein stuiu constatar ch'il romontsch ei ina minoritad de digren, malsauga en siu maguol vital muort sia schinetscha paralisada. Co svegliar quella schientscha per salvar il romontsch? Mo sper quella damonda gia tschentada sepresenta aunc ina: Selai il romontsch insumma spindrar? Muossa la statistica buca claramein la constanta regressiun dil romontsch? Eis ei buca dil tuttafatg utopic de vuler salvar enzatgei ch'ei — tenor calculaziun humana — condemnau ded ir a frsuta? Eis ei insumma responsabel d'investar el moviment romontsch ton spért e tons daners, priu che la germanisaziun ei a liunga vesta nunevitabla? Ha ei in senn de tener sidretg onns en ed onns ora quella veglietta, «la mumma romontscha», cun sprezzas e nutriment artificial? Quellas damondas ein el pievel pli vivas che quei che nus lessen crer! Ellas anflan denton mo darar ina risposta perschuadenta. La risposta dada mo dal pugn de vesta utilitaristic e pragmatistic anora para ded esser evidenta e clara (: «Na, igl ei buca responsabel...», «Na, ei ha buca senn...»). Tonaton sentin nus che quei «na» ei dubius. Mo nus lessen bugen saver, pertgei che quei «na» ei buca en uorden, e daco nus duessen tgirar ina caussa a liunga vesta piarsa.

Il problem selai era formular aschia: Il romontsch ded oz ch'ei allerts ed accepta la responsabladad per quei ch'el ei, vegn tratgs vidaneu da dus interess opponi: Igl interess ideal per lungatg e cultura artai dalla tradiziun, ed igl interess pil salvament e per la integritad spirtala de nies pievel el temps present che porta il bul della tecnica ed en in avegnir carteivla mein german. Selai igl interess per quei che nus essan da vegl enneu harmonisar cugl interess pil beinesser material e spirtal de nies pievel en in niev mund cun autra fatscha¹⁴? Cun auters plaids: Dat ei ina via che renda la sligiazion dil «problem ro-

---

¹⁴ Dalla risposta a quella damonda dependa ei, schebein nus vegnin ded unir en tiara romontscha ils umens della tradiziun e folclora cun quels che sesentan responsabels de gidar nies pievel, oravontut la giumentetgna, a secasar spirtalmein en in mund ch'ei midaus e semida vinavon.

montsch» *realmein pusseivla*¹⁵ e che dat el *medem temps* ina certa segirezia ch'il pivel romontsch crodi buca en schiradad spirtala el cass d'ina germanisaziun probabla?

Sche nus mo tschentein quei problem aschia, mo aunc de pli sche nus lein rispunder a quellas damondas, fagein nus presupposiziuns de natira filosofica e psicologica, che nus savein buca ignorar dil tuttafatg.

b. Spért human e lungatg

Discurrend sisura de «schiradad spirtala» havein nus presupponiu che la scumiada de lungatg seigi per in pievel buca nunproblematica. Daco quei?

Il carstgaun viva ed ei pertscharts de sesez mo el stretg conness cul mund entuorn el. E quei «mund entuorn el» daventa «mund enten el» ella pertschartadad ni schientscha de sesez. Sil plaun della enconuschientscha vul quei dir che mintga noziun hagi in correlat en in maletg, che mintga noziun intermedieschi seseza atras ed entras in maletg. L'enconuschientscha cuntegn pia en seseza in aspect sensual, enzatgei «veseivel», e perquei eis ella communicabla. Ni cuortamein: Mintga enconuschientscha s' «incarnescha» necessariamein en in cert lungatg, ella lai neschar e crescher quei lungatg (forsa aunc fetg primitiv) ed exista ed ei vera pér enten daventar viarva.

Quella situaziun fundamentala de nossa existenza spirtala vegn verificada *psicologicamein* dal fatg che nus plidein enten partertgar e vein per tuts nos patratgs maletgs. Pér el plaid (ch'ei era en sia eventuala abstracziun seformaus mo ord enzatgei *concret*) anfla nies patratg sia cumpleina realitad. Nies patertgar, nossa veta spirtala, nossa schientscha insumma ei ligiada indissolublamein ad in lungatg che nescha e crescha ord nusezi sc'in organ de veta¹⁶. La structura de nies lungatg ei alla finala il reflex de nossa structura spirtala. Spért semanifestescha ed exista buca auter ch'en ina structura linguistica

¹⁵ Pli bia ch'ina *pusseivladad reala* savein nus buca postular ella sfera della historia e della libertad humana. In svilup historic sa mai vegnir garantius! Nus vein d'eruir vias e pusseivladads. Sedecider ded ir quellas vias sto mintgin sez!

¹⁶ Semeglionts patratgs ha igl autur sviluppau en siu artechel «Lungatg, grondezia e caducidad», en: Ischi 50 (1964) 251—257.

determinada. Da cheu seresulta la muntada della formaziun el lungatg original (lungatg mumma) per la formaziun spirtala insumma.

Mo da cheu seresulta era ch'jeu sai buca scumiar il lungatg sco in vestgiu. Pertgei miu lungatg ei carschius cun mei, ed jeu sun carschius cun el. El ei daventaus in toc de mia persuna ed jeu sun quei ch'jeu sun mo en e cun miu lungatg. Per mei e per tei ei e resta il lungatg romontsch lungatg mumma, e sia tgira sa (sche nus lein buca surdar nusezi al turmegl digl opportunismus) il pli davos mai esser ina damonda de nez, mobein resta ligiada essenzialmein cun la damonda cardinala de mia atgna existenza spirtala. En formulaziun empau gizzada: Era sche nos affons vulan e ston gia *damaun* discuorer mo tudestg, stoi jeu oz crescher e realisar memez en miu lungatg.

Sch'il lungatg ei ligiaus essenzialmein cul patertgar, lu eis ei de capir che gronda negligentscha el lungatg paralisescha il spért insumma, e da cheu la «schiradad spirtala», della quala nus havein plidau sura.

Savens plidein nus romontschs tudestg perquei che nies romontsch ei deficients. Astgein nus crer che quei niev product, numnadamein il tudestg en nossa bucca, hagi era mo in stèl nivel? Astgein nus sperar ch'il tudestg che seresulta ord in lungatg romontsch decadent, privaus quasi dil tut da tgira e cultura, seigi megliers che nies romontsch? El ei gie per aschia dir in product de rufid! Tgei astgein nus lu sperar dad ina midada de lungatg ch'ei buca dirigida e preparada, mobein che sepassa sc'in process de smarschira? La «schiradad spirtala» introducida dad in romontsch decadent vegn mo aunc ad esser pli gronda. E quei forsa per decennis e tschentaners! La realitat ellas contradas tudestgadas els davos decennis verifichescha deplorablamein era quella verdad.

c. Schientscha — schientscha romontscha

Nus vein de rispunder alla damonda, schebein ei secatti ina via realmein pusseivla per svegliar la schientscha romontscha e per anflar — el medem temps — ina certa segirezia che nus su ttacumbien buca ad ina paralisa spirtala el cass d'ina germanisaziun progredenta. Quei che nus havein ponderau entochen ussa muossa pertgei ch'ina tala paralisa ei tuttavia pusseivla, ed indichescha gia la direcziun della via tschercada.

Nus survegnin pli bia glisch en quella damonda, sche nus reflectein inagada sur de quei che nus manegien cun «schientscha». Adina puspei smanatscha il prighel de duvrar noziuns dellas qualas ins plitost smina ch'enconuscha il cuntegn. Tgei ei schientscha?

Schientscha ei buca enzatgei che sa veginir dictau da su-regniu ni d'ordeifer. Schientscha vul dir «prender possess de sesez» (Fichte numna quei «Selbstsetzung»), actualisaziun de sesez. Actualisaziun de sesez cumpeglia denton: elevar, enrihir, consolidar e slargiar internamein igl entir carstgaun. Schientscha ha de far enzatgei cun savida e conscienzia. Scienzia e schientscha ein etimologicamein duas fuormas differenziadas digl unic plaid latin «scienzia». Schientscha (de sesez) ei scienzia per excellenza. Duei schientscha veginir svegliada, lu sto era savida veginir augmentada, profundada, perfeczionada e nobilisada. Cun auters plaids: La savida sto daventar conscienzia entras la schientscha. En la schientscha e conscienzia ein enconuschientscha e decisiun personala mo dus aspects dil medem act spirtal. — Quellas paucas e mo memia cuortas adnotaziuns ston bastar per il mument. Per dar risposta a nossa damonda stuein nus haver avon egl tut quei, pertgei igl ei evident che la «schientscha romontscha» ei buca enzatgei auter (quader ni rodund?) sperimentadas qualitads e habilitads humanas, mobein nuot auter che la *pertschartedad de quei carstgaun ch'ei preformaus spirtalmein dalla structura linguistica romontscha*. Las leschas cuntenidas ella schientscha insumma valan era per la schientscha romontscha!

Ed aschia lessel jeu rispunder alla damonda tschentada cun in *gie* de fidonza e tuttina realistic: Ei dat ina via che renda il manteniment della minoritad romontscha *realmein pusseivels* (buca de pli!) entras elevar la schientscha romontscha, e che preserva ultra de quei il pievel da pli grond donn spirtal en cass che la germanisaziun vegn a prender surmaun dil tut. La formaziun entira (spirtala e etica) de nies pievel sto veginir augmentada e slargiada. Il nivel human entir (è material) de nies pievel romontsch sto veginir alzaus. Quels postulats cumpeglian era ils elements ch'ein vegni elaborai sura tier la dilucidazion della noziun «schientscha». Nossa situaziun speciala sursilvana pretenda denton che nus dettien attenziun alla eco-

nomia sco presupposiziun e componenta integrala dil nivel human che nus lein contonscher.

d. Nivel spirtal — nivel economic

Igl alzament dil nivel human *entir* de nies pievel ei in problem fetg complexs e multifar che cumpeglia tut las spartas della veta, en tut sias rasadas che condicioneschan e complete-schan ina l'autra. Damondas de formaziun intellectuala, religiosa, moral, sociala, tecnica, seuneschan strentgamein culs problems de migliur economica. E tut quels aspects *ensembe* contribueschan decisivamein alla formaziun de schientscha e consciencia humana e romontscha.

El patertgar e quitau pil beinstar dil cartagun ei igl aspect economic senza dubi vegnius empau alla cuorta tier nus. Empau ha il messadi religius (malcapius) — empau ha denton era il calcul della politica grischuna (che vuleva impedir la carschen della populaziun sursilvana e mantener igl equiliber tradizional de partidas) teniu afuns il svilup ed il patertgar economic en Surselva. Quei ei stau de grond donn era sin auters intschess della veta. Igl alzament dil nivel human presuppona numnada-mein ina migliur della situaziun economica. Il bass stan economic de nies pievel ha sfurzau bia forzas d'emigrar. Ei secapescha che gest forzas cun iniziativa bandunan nossa tiara per encuir gudogn ordeifer¹⁷. Era mo paucs umens itellectuals san anflar cheu tier nus ina occupaziun adattada. L'emigraziun de biaras de nossas meglieras forzas spossa il potenzial spirtal dil pievel sin moda prigulussa. Mo buc avunda: Quels che restan anavos ston secuntentar cun in minimum de scola, malgrad ch'els dues-sen vegnir instrui en dus lungatgs, e malgrad che las pretensiuns dil temps creschan di per di¹⁸. Aschia crescha da l'autra vart il deficit spirtal dil pievel sin moda anguschusa. Fuss la politica sursilvana e grischuna dils davos decennis stada pli favoreivla

¹⁷ Comp. D. Columberg, Populaziun ed economia, en: Ischi 50 (1964) 331—334. Il problem economic en Surselva ha anflau ils davos onns, tenor la lescha psicologica della compensaziun, in interess fetg exprimiu. Compareglia «Problems economics dalla Surselva tractai alla dieta economica, ils 29/30 d'october 1966 a Breil» Eduzun dalla Romania 1967.

¹⁸ El postulat de prolunghir il temps de scola san ins ir d'accord cun M. Defuns, Nossa mira: Anavos - Anavon? en: Il Pompalus n. 5. (30. 12. 1966).

al svilup economic en Surselva, lu stess il pievel sursilvan buca mo numericamein meglier; el vess è giu la pusseivladad d'alzar in stèl il nivel spirtal. Economia e industria carschentan il basegns de scola. Las maschinas lavuran buca senza il tschurvi dil carstgaun. Forzas qualificadas havessen giu cheu la pusseivladad d'anflar in camp de laver adequat. Sche la situaziun economica dil pievel muntagnard vegn buca remediada en cuort temps, lu vegn nies pievel buca mo materialmein, mobein era spirtalmein aunc pli fetg sperasgiu. El resta lunsch davos sias pusseivladads. Denton s'avanza il progress e la distanza denter il mund e la veta dil pur muntagnard vegn adina pli gronda. Bein han era ils avdonts della muntogna contact cul temps niev, mo senza ch'els fussien exercitai en sia moda de patertgar e veser il mund, e senza ch'els fussein engaschai e de casa en siu ritmus de laver. Al muntagnard (nus vein avon egl oravontut il pur) smanatscha il prighel de daventar in proletari modern: Sias relaziuns economicas lubeschan buca ad el de seligiar al progress, pertgei quei progress ei buca de casa tier nus. E da l'autra vart vegn sia moda de viver enteifer la clasira de siu vitg cun sias isonzas tonaton messa en damonda dal temps niev. Ch'ei dat in cert foss denter il mund niev ch'ha economicamein aunc buca fitgau pei tier nus, mo che pelletga tonaton il pastg de nossas tradiziuns, ed il lungatg romontsch carschius sil tschespet puril, lez havein nus gia viu.

e. Unitad e interdependenza denter ils facturs della veta.

La carschen spirtala colligiada cun ina migliur economica para — silmeins partenent il lungatg romontsch — biala teoria, sche buca utopia. Peter Wunderli commentescha la digren romontsch aschia: «Wir haben bis jetzt die Ursachen für die heutige Entwicklung in erster Linie in der Verkehrserschließung, in der Industrialisierung und im Aufblühen des Fremdenverkehrs gesehen; diese Faktoren haben die Zuwanderung fremdsprachiger Elemente direkt ausgelöst und schlussendlich auch viele Bündnerromanen dazu veranlasst, aus Gründen der Bequemlichkeit, der Einfachheit und des Verdienstes das Rätoromanische aufzugeben»¹⁹. Tenor il svilup factic stat pia il

¹⁹ P. Wunderli, Zur Regression des Bündnerromanischen, in: Vox Romana 25 (1966) 81.

progress economic *encunter* igl interess cultural-linguistic. Nus havessen pia d'engraziar all'economia *munconta* che nus essan insumma aunc romontschs! Ei quei mo facticamein vegniu aschia, ni ei quei buca stau auter pusseivel? Vein nus mo la pusseivladad d'eleger denter progress economic *ni* manteniment de nies lungatg romontsch en Surselva? Jeu crei buca che Wunderli vegli trer conclusiuns naven dalla facticitad sil plaun de principi e dir: Ei sa e vegn buc ad esser auter pusseivel el futur! Fuss quei ina conclusiun necessaria, lu stuessen nus festginar de metter il romontsch tier il fier veder e d'armar nossa populaziun cun armas spirtalas pli modernas; lu valess il romontsch mo pli ded esser catalogisaus sils cedels de scrutaders linguistics e mess en bara solemnamein, cun membra pli u meins intacta, el freid vischi de diczionaris: per aschia dir ina sepultura statala. Mo Wunderli sez discuora dils facturs della *cumadeivladad, della sempladad e dil gudogn: facturs tipicamein humans* che stattan egl intschesch della libra decisiun dil singul e dil collectiv; facturs che savessen è muncar; facturs che muentan deplorablamein aunc oz dils pli capavels umens de metter en bara e satrar de quei ch'ei aunc viv.

Cert: La situaziun dil romontsch ei fetg precara muort sia decimaziun dils davos tschentaners e sia restricziun sin entginas valladas muntagnardas che san buca porscher ad el la basa de veta vasta avunda ella structura sociologica ded oz. Ei drova, sco Wunderli di, quasi ina «*miracla*» per salvar nies lungatg el futur.

Tgei miracla savess quei esser auter che quella: *Unir el futur ils interess dil svilup economic culs interess de cultura e de beinesser spirtal?* Tgei vul quei dir auter che unir ils *umens* della economia e politica cun quels che sededicheschan alla formaziun (el vast senn dil plaid) de nies pievel e far els per-tscharts che lur far ha pli gronda muntada sociala-vicendeivla che quei ch'ei pudess parer. Forsa han ins ditg buca fatg persenn ch'il svilup della economia sa esser mo lu in ver progress per il carstgaun, sch'ei succeda enzatgei era sin *auters camps*: p. ex. sil camp de pastoraziun, de scolaziun, de educaziun, de quitau per lètgs e famiglias, de planisaziun dil temps liber etc. Sch'il svilup economic vegn denton sentenziaus ded ir persuls sia via, senza igl interess e sustegn dellas spartas vischinontas della veta, lu sto el gie ir persuls! E lu sto el suandar e vegn a suandar

sias leschas de nez e de rendita. Mo nua che la vesta pragmatica de nez e rendita regla unilateralmein, ni forsa unicamein, leu ei il romontsch (e scadin auter lungatg) signaus. Pertgei per far raps drovan ins buca romontsch. Cu ils problems socials, culturals, spirtals e morals (che suondan senza fallir sil calcogn alla economia progredenta) fan arver ils egls, ein ils donns savens gia aschi gronds, ch'els ein strusch reparabels pli: Tier geniturs, educaturs, spirituals etc. munconza de capientscha per ils problems della situaziun midada; munconza de tegn spirtal e moral en fatscha alla pussonza de reclama, de purschida e dellas novas pusseivladads etc. Jeu crei che ual quella situaziun d'in svilup economic *surschaus a sesez* (ferton che auters camps della veta s'empatschavan pauc de novs problems) hagi gidau a purtar sgurdin al romontsch el Grischun, pia quella regresiun, della quala Wunderli plaida.

Vein nus il dretg de selamentar giudlunder? Jeu crei buc! Sche nusezs schein che la economia astgi buca sesviluppar persula e stuschar a cantun outras damondas socialas, lu stuein *nus* che essan buca economis seschar en discuors cun lezs e prestar ensemes cun els ual quella part dil svilup *entir* de nies pievel che l'economia sa buca far persula. Falliu eis ei en mintga cass de sevilar giud scantschalas sur dil fatg ch'ei dat in progress e de vuler en caussas de religiun e morala, ni de fuormas de scola e d'educaziun ton pli setener vid il vegl. Aschia zunghegein nus il progress economic ded ir persuls sia via, senza ch'il carstgaun vegni preparaus spirtalmein, moralmein e religiusamein per las novas situaziuns ch'il progress scaffescha. E lu vegn il disdir: sin camp religius, sin camp moral, sin camp linguistic. Tier il studegiau romontsch vein nus el meglier cass ina certa s'chizofrenia: Dad ina vart tenuta modernissima en caussas d'economia, mo dall'altra vart — p. ex. sin plaun religius — ina savida dil tuttafatg infantila e antiquada, ed en caussa de lungatg ina inhabladad catastrofala de s'exprimer sur de problems della veta moderna cugl agen lungatg²⁰. Dil reminent muossa era la scienzia sociologica ch'ei sappi buca dar

²⁰ Buca mo nus Romontschs vegnin tucci dalla acceleraziun dil svilup tecnic-economic d'ina vart e dalla retardaziun della madirezia spirtala e morala da l'altra vart. Quei ei in fenomen general che schendra analogamein era sin terren tudestg ina veritabla decadenza de lungatg.

remedura per ils problems socials (morals, religius etc.) mo neu dad *ina* sfera della veta (p. ex. dalla sfera economica)²¹. Il saun progress damonda in svilup organic sill'entira lingia.

Sch'ei dat ina scompa pil romontsch el futur, lu mo en quella atmosfera de discuors, de collaboraziun beinequilibrada, d'alzament dil nivel entir, è spirtal, de nies pievel. Nus astgein buca crer che quei seigi pretendiu pauc! Tgi che sa tgei ch'in ver dialog ei, tgi ch'ei pertscharts ch'ei dat mo leu dialog, nua che in ei promts d'emprender da l'auter, nua che buc in spetga dal partenari mo la confirmaziun de quei ch'ei gia ordavon caussa clara e decidida per el, tgi ch'ei perschuadius ch'ei sa dar dialog mo leu, nua ch'ils singuls ein promts de schar esser lur partenaris ual schi perderts sco els sezs e de parter las arbagias, — quel sa s'imaginar ch'ei setracta cheu ded ina vera miracla della bunaveglia, della fidonza e della humilitonza.

f. Schientscha romontscha — scolaziun dils carschi.

L'impurtonza che la damonda d'economia en Surselva posseda, ha pretendiu da nus ina pli minuziosa confrontaziun de nies problem romontsch cun il svilup economic numnau. Nus returnein ussa tier nossas ponderaziuns partenent la schientscha romontscha, pertgei da cheu essan nus parti, postulond in alzament de nivel spirtal e material de nies pievel per segirar «schientscha». Suenter haver tractau damondas dil nivel economic sco presupposiziun e sco element integral dil beinesser human, lein nus aunc cuortamein sededicar agl element spirtal ella formaziun de nies pievel.

Nus havein secret che schientscha hagi de far enzatgei cun savida e conscienzia. Formaziun spirtala che vegn culada vi en spért de responsabladad e decisiun, cumpeglia savida ed ei la schientscha senza sco ella semainifestescha. Franc ei savida buca gia vertid, mo tonaton stattan savida e conscienzia ina sper l'autra. Savida munta persula era buca senz'auter cultivaziun, e tuttina presuppona cultivaziun humana era savida.

Quel che ha persequitau la veta spirtala ella Surselva dils davos onns, sa forsa tgei ch'jeu manegel. Scolaziun, oravontut

²¹ Quels patratgs ein vegni exprimi per part el referat dil sociolog P. Aemilian Schär OP. alla radunanza orientativa della «Pro Surselva» a Glion ils 3. 7. 67. — Comp. Gas. Rom. n. 57/1967.

«scolaziun dils carschi» ein plaids electrisonts, plaids cun aunc pintga realitat, mo ton pli fetg en moda. Jeu less pia dir cuortamein: *Tgi che vul promover la schientscha romontscha, quel sa buca desister dalla «scolaziun dils carschi».* Malgrad che tuts sentan il basegns de scolaziun, van las ideas sur de sia relaziun culla schientscha romontscha in ord l'autra. Entgins vesan en quei trend modern in prighel dil lungatg è lu, sche quella scolaziun savess vegnir dada mo da referents romontschs²². Fuss quei il cass, dess ei lu mo *ina sligaziu* pusseivla: Intensivar las breigias pil romontsch *avon e independentamein* dalla formaziun dils carschi per che quella sappi buca nuscher al «spért romontsch». Quei ei denton stenta vana sentenziada de far bancrut. Tgi dils giuvens less sedar neu per ina tala lischiva «romontscha» dil tschurvi! Il cuntrari: Nus stuein ed astgein considerar l'instrucziun dils carschi ch'ins tegn per necessaria, e la prolongaziun dil temps de scola per ils affons, sco in «*kairòs*», q. v. d. in mument favoreivel per elevar la schientscha romontscha. *Pertgei tut quei che gida ad alzar la schientscha humana e morala en general ei era bien per svegliar la schientscha romontscha.* Il fatg ch'in ferm basegns de scolaziun sefa valer *el medem mument* sco il desideri per alzament dil nivel economic, e che omisduas petiziuns han anflau ella «Pro Surselva» in sulet advocat, ei da miu manegiar ina constellaziun ual aschi rara sco favoreivla, unica per la Surselva, ed ins ei tentaus de dir en fatscha al retard de svilup: O felix culpa²³!

Igl alzament della schientscha romontscha sa pia buca vegnir contemplaus ed exercitaus sin moda isolada. Igl ei falliu de veser el romontsch ina grondezia autonoma e quasi sufficienta per seseza e de vuler serrar giu ella hermeticamein dallas influenzas d'ordeifer. L'isolaziun dil problem romontsch ord l'en-

²² Aschia T. Halter, Scolaziun dils carschi, en: Il Pompalus n. 1. (9. 5. 1967). Las aultas qualitads de quei artechel, p. ex. sia proposta de collaboraziun denter catolics e protestants, vegnan buca messas en damonda da quels puncts che nus critichein.

²³ Igl ei de sperar che la «Pro Surselva» stetti fideivla a sesezza. Siu success dependa dalla damonda, schebein ella vegn dirigida e sustenida dad umens de format, vid ils quals la miracla de bunaveglia, fidonza e humilitonza ei serealisada, e schebein ella vegn de seschubergiar da tuts elements pigns che fastiseschan cheu ina caschun de metter a sesez in monument «aere perennius».

tira sfera vitala e la consequenta fixaziun ed exageraziun de quei problem enstagl della inordinaziun en la structura generala de nossas damondas vitalas ei era in motiv, pertgei ch'il pievel ha buca cartiu a ses profets, gie ha insumma buca fatg stem ded els mischedond senza remiers de conscienzia en siu lungatg de mintgadi plaids jasters cun dumiestis. *Igl alzament della schientscha romontscha sa mo daventar enteifer ed ensemen cun igl alzament dil nivel economic, moral e spirtual dil pievel.* Forsa consista il pli grond disdir dils moviments romontschs el fatg ch'els han darar capiu de far sentir il pievel la muntada *vitala* dil lungatg, mo han operaу fetg bia cun appels isolai. *Sche* la schientscha romontscha sa insumma vegin svegliada ed animada, lu ei quei pusseivel mo *enteifer* la planisada instrucziun dils carschi ch'ei veginida necessaria. Daper tut ein ils problems oz de taluisa ch'els san buca vegin sligiai separadamein. Perquei dat ei mo ina *apparenta*, buca vera concurrenza denter promover il lungatg e la cultura romontscha e l'elevaziun dil nivel economic e spirtual de nies pievel. E perquei ston ils umens della folclora e dil lungatg era buca ver basegns de veser lur adversaris en quels che miran anavon e che sefatschentan sco romontschs ord responsabladad per la giuventetgna cun problems buca «genuinein» romontschs.

*

Alla fin de quei artechel stoi jeu buca punctuar con complex ch'ils problems de nossa existenza sco pievel ein. Mo forsa stoi jeu dir che las singulas parts de quella lavour ein capeivlas e survegnan lur forza e valur predicativa pér ord igl *entir*, e quei ual muort la complexistad dils problems. La gronda peisa de quels plaids finals less jeu denton metter sil fatg che la tgira sto s'adattar alla caussa en damonda e sa en nies cass buca esser autra che *globala*. Svulgend nos problems sin ina basa schi vasta sco pusseivel ughegel de sperar che quei possi esser per tut quels ch'han quitau pil beinstar dil pievel, oravontut per quels ch'ein directamein occupai cul problem romontsch, in agid d'orientaziun e ponderaziun ella mar de damondas.